

- Листи. Дослідження: У 3 т. / Упоряд. Б. З. Якимовича та ін. — Львів, 2002. — Т. 3. — С. 104-105.
30. Чайковський М. Автобіографія // Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упоряд. Б. З. Якимовича та ін. — Львів, 2002. — Т. 3. — С. 22.
31. Нечиталюк М. Цінний документ до біографії Андрія Чайковського // Чайковський Андрій. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упоряд. Б. З. Якимовича та ін. — Львів, 2002. — Т. 3. — С. 231.
32. Чайковський А. Алкогольні образки // Жіноча доля. — 1925. — Ч. 4. — С. 2-3.; Чайковський А. Як п'яниці вмірають // Жіноча доля. — 1926. — Ч. 7. — С. 5-6.

Анотації

Лыцур Н. Н. Быт украинской городской интеллигенции Галичины в конце XIX — начале XX вв. (на примере адвоката А. Чайковского).

Автор статьи на примере адвоката и писателя А. Чайковского раскрывает материальное состояние интеллектуальной элиты и его влияние на все сферы быта. В статье также проанализированы особенности семейного воспитания, отдыха и родственных отношений.

Lytsur N. N. The way of life of Ukrainian town intelligentsia of Galicia in the end of the XIX — beginning of the XX centuries (on an example of lawyer A. Chajkovsky).

The author of article researches a material welfare of intellectual elite and its influence on all spheres of a life on an example of the lawyer and writer A. Chajkovsky. The specificity of family education, rest and family attitudes is also analyzed by the author.

О. В. Мельник

ПИТАННЯ ВЗАЄМОВПЛИВУ НАУКОВОГО СУСПІЛЬСТВА І ВЛАДИ ПІД ЧАС ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Розвиток капіталізму та швидка модернізація країни після реформ середини ХІХ ст. збільшили потребу у спеціалістах з вищою та середньою освітою. Виконанню цієї задачі заважала не тільки нерозвиненість системи освіти, але й наявність лише одностатевої вищої освіти, що обмежувала кількість випускників. Складний процес формування системи вищої жіночої освіти середини ХІХ — початку ХХ ст. являв собою резуль-

тат взаємовпливу наукової інтелігенції та системи влади, часто ідеалістичні погляди інтелігенції стикались з практицизмом влади, що не перешкоджало розвитку вищої жіночої освіти, а лише його поступово вдосконалювало.

В умовах сучасного українського колапсу системи освіти вивчення процесу взаємовпливу наукової інтелігенції і влади та знаходження позитивних виважених рішень і складає актуальність теми дослідження.

Мета статті полягає у дослідженні процесу творення системи вищої жіночої освіти як з боку наукової громадськості, так і уряду, етапів цього процесу та змін у підходах до розвитку цієї системи та результатів процесу.

Питання розвитку системи вищої жіночої освіти розглядались як у дореволюційній, так і радянській історіографії. Якщо в першій надавалась перевага фактичному процесу та організації ВЖК [1], другий напрямок досліджень був тісно пов'язаний з ідеологічною складовою процесу і розглядався як процес боротьби з самодержавством за жіночу освіту [2].

В останніх дослідженнях цієї проблематики часто переважає гендерний підхід, як в Росії, так і в Україні, значно перебільшується роль феміністичного руху за вищу жіночу освіту, а діяльності наукової громадськості відводиться скромне місце.

Гарантований успіх створенню системи вищої жіночої освіти могла принести тільки широка громадська підтримка. Але для цього було необхідно змінити саме ставлення суспільства до жіночих прав, тому боротьба за освіту жінок стає складовою частиною як феміністичного руху, так і руху ліберального. Ці складові однаково сприяли розвиткові системи жіночої освіти і вільно співпрацювали. Саме підтримка феміністичного руху видатними науковцями країни сприяла змінам у жіночому освітньому процесі. Початок цього процесу відносять на середину XIX ст., а найбільш активно громадськість заявила про необхідність вищої жіночої освіти в період ліберально-буржуазних реформ.

Передова громадськість у Російській імперії в середині 60-х рр. починає боротьбу за вирішення “жіночого питання” [3]. Одночасно з реформами середніх жіночих навчальних закладів поширюється стихійний рух громадськості за допуск жінок в університети. У 1859 р. для жінок, що прагнули систематичних

заняты наукою, відкрив двері Петербурзький університет. Сотні жінок у якості “вільнослухачок” з’явилися також в аудиторіях Петербурзького, Київського і Харківського університетів. Однією з розповсюджених форм навчання тоді стали і так звані “летючі університети” на приватних квартирах: там читалися безкоштовні лекції провідними професорами [4]. У Київському університеті в 1862 р., — писав проф. Романович-Славатинський, — “значна частина аудиторії була зайнята “стриженими панночками в синіх окулярах” [5]. Міністерство народної освіти не перешкождало цьому процесу, тому що університетський Статут 1835 р. не забороняв жінками відвідування університетських лекцій [6].

В Петербурзькому університеті, згідно спогадам Л. Ф. Пантелеєва, “жінки з’явилися на лекціях ще восени 1860 р. та відвідували лекції К. Д. Кавеліна, В. Д. Спасовича, М. І. Костомарова та інших. Серед жінок, що відвідували лекції, були Н. І. Корсіні, М. А. Богданова, Н. П. Суслова — члени організації “Земля і воля” [7].

Починається процес офіційного тиску на уряд жінок, що прагнуть отримати вищу освіту, за допомогою звернень вільних слухачок університетів до Міністерства народної освіти. Потік цих прохань був досить великий, вони направлялися в Ради університетів, а потім — до Міністерства народної освіти. Д. І. Багалій наводить наступний приклад з історії Харківського університету і вважає, що це була перша спроба офіційного вирішення цього питання в Російській імперії: в 1861 р. домашня вчителька Людмила Ожигіна звернулася з клопотанням до попечителя Харківської учбової округи Д. Левшина з проханням вступити до медичного факультету Харківського університету, її подання було передано міністру народної освіти Е. П. Ковалівському, який після особистої доповіді царю Олександрю II передав його на розгляд “Головного управління училищ” [8].

Початок у розвитку системи вищої жіночої освіти багатьма дослідниками вбачається у перших спробах жіночої молоді стати вільно слухачками університетської системи (1859–1863 рр.) [9].

Однак, на наш погляд, ця позиція має певні недоліки, бо не передбачає всієї картини тогочасного формування освітньої концепції уряду. Так можна з певністю заявити про те, що уряд не тільки мав певну мету, але й використовував ініціати-

ву громадськості не тільки під час обговорення питань освіти, але й для контролю за новими вищими жіночими закладами.

Таким чином, саме ініціатива жінок, підтримана науковою спільнотою, приводить до обговорення питання про їх допуск до відвідування лекцій і складання іспитів у Радах університетів Російської імперії. Міністр народної освіти А. В. Головін опитав по цьому питанню всі університети. В результаті у вересні — грудні 1861 р. університетські Ради обговорили питання про допущення жінок в університети. Позитивно висловилися Ради Петербурзького, Київського, Казанського і Харківського університетів; проти — Ради Московського і Дерптського університетів [10], оскільки, на їх думку, “воно може мати шкідливий вплив на успішний хід занять” [11]. Тобто більшість університетів виступило за перегляд існуючої системи на користь жіночої освіти. Однак, втрутилися ідеологічні чинники і в 1863 р. згідно новому Університетському статуту, право жінок відвідувати лекції в університетах було скасовано, і до 1864 р. жінок у них не залишилося. Циркуляром міністра народної освіти А. В. Головіна попечителям навчальних округів заборонялося особам жіночого стану відвідування університетських лекцій [12]. “Так влада відплатила майже “студенткам” за їхню участь у студентських виступах, за протест проти нерівності і гноблення жінок”, — вважають сучасні російські дослідники питання вищої жіночої освіти Євстратова А. І., Ніконов І. І. [13].

Обговорення в університетських радах питань щодо допуску жінок до університетів стає ключовим моментом для модернізації системи жіночої освіти в цілому. Проти вищої жіночої освіти виступила частина наукової громадськості країни, яка розуміла що для допуску жінок в університети бракує належної базової середньої освіти, орієнтованої на навчання в університеті. Тому це питання вирішувалось не через університетську систему, яка залишиться чоловічою, а через окрему громадську систему вищих жіночих навчальних закладів. Вона з одного боку буде громадською та приватною, а з іншого буде спиратися на кращі наукові сили країни, контролюватися ними та урядом.

Тобто громадська думка не тільки враховується, на неї спирається уряд, хоча цей процес і уповільнюється факторами політичного, соціально-економічного та культурного характеру.

Уряд в особі міністерства народної освіти, занепокоений ситуацією з грамотністю в країні, недоліками початкової освіти, відсутністю вчителів початкової та середньої школи, підтримує ініціативу громадськості щодо вищої жіночої освіти, спрямовуючи її в русло вищої педагогічної освіти, яка, на його думку, є пріоритетною.

Саме це обумовило появу педагогічних класів у жіночих гімназіях та педагогічних курсів з трьохрічним терміном навчання (1872 р.). У період з 1872 р. по 1884 р. відбуваються якісні зміни не тільки у відношенні громадськості до жінки з вищою освітою, але й у відношенні уряду до системи ВЖК, що стає необхідною складовою подальшого розвитку системи освіти в Російській імперії. В цей час формуються вищі жіночі курси, які можна поділити за програмами навчання та напрямками спеціалізації. Це, в першу чергу, вищі жіночі курси загальноосвітнього характеру, що спрямовані в основному на ліквідацію недоліків системи середньої жіночої освіти, тобто курси, що носять, як правило, характер підготовчих для вступу в вищі учбові заклади. Їх програми не співпадають з університетськими, на курсах читаються предмети загальноосвітнього (енциклопедичного) характеру. До них можна віднести перші з відкритих в Російській імперії ВЖК, починаючи з 1872 р. Саме в цей період виникають і спеціальні вищі жіночі навчальні заклади, як правило, медичного профілю.

У матеріалах комісії з розробки нового статуту ВЖК 1884 р. усіяло підкреслювалася необхідність існування жіночих вищих навчальних закладів, але основний наголос робився на педагогічній спрямованості цих структур [14].

Дослідники вищої жіночої освіти в Російській імперії Є. Лихачова, К. Шохоль та О. Іванов у розвитку ВЖК традиційно виділяють три основних етапи. Перший етап (1872–1886 рр.) пов'язаний з відкриттям у якості досвіду Московських вищих жіночих курсів професора В. І. Герье (1872 р.) і дозволом уряду на відкриття вищих жіночих курсів в університетських містах: Казані (1876 р.); Петербурзі і Києві (1878 р.). У 1886 р. прийом на курси був припинений. Другий етап (1889–1905 рр.) характеризується поновленням прийому, але лише на С.-Петербурзькі вищі жіночі курси. Третій етап (1905–1917 рр.) відрізняється ростом числа вищих жіночих навчальних закладів реформу-

ванням програм викладання і боротьбою за надання випускникам ВЖК прав, рівних випускникам університетів [15].

Однак така періодизація страждає низкою недоліків, оскільки не враховуються фактори внутрішнього розвитку середньої жіночої освіти в Російській імперії (система педагогічних класів і курсів, удосконалення навчальних програм середніх навчальних закладів) і розвиток системи ВЖК пов'язується з урядовими постановами, але не зі зміною в навчальному процесі на ВЖК і їхніх програмах, хоча саме це є основою створення нової, відповідно вимогам університетської освіти, системи вищої школи для жінок.

На наш погляд, вирішальними етапом на шляху зростання системи вищих жіночих курсів є період з 1889–1912 рр., коли послідовно під контролем уряду та наукової громадськості ВЖК перетворюється на дійсно вищу систему навчання для жінок, модернізуються навчальні плани та система викладання з метою наближення їх до програм університетів країни і допущення випускниць ВЖК до складання іспитів в екзаменаційних комісіях університетів на диплом установленого зразка, тобто до фактичного визнання за випускницями ВЖК права на викладання в структурі Міністерства народної освіти. В цьому процесі поступово змінюється характер і середньої жіночої освіти, додаються додаткові класи (7–8), вводяться нові предмети. Нівелюються недоліки в системі середньої жіночої освіти за рахунок нової жіночої наукової громадськості, що поступово насичує систему середньої освіти. Саме поступовість цього процесу у свій час змусила багатьох радянських дослідників розглядати створення системи вищої жіночої освіти в російській імперії, як боротьбу громадськості з урядом, а не як плідну поступову співпрацю для досягнення певної загально необхідної мети.

В цьому процесі були різні періоди, але вони, на жаль, і зараз часто розподіляються за спізнілими “ідеологічно зашореними” гаслами боротьби з консервативним самодержавством, його соціальною та національною обмеженістю та недалекоглядністю. На жаль, серед сучасних дослідників на зміну соціальним штампам комуністичної боротьби приходять нові пріоритети боротьби гендерної, пов'язані з перебільшенням саме феміністичної складової як головного фактора, та ігнорування нагальних причин процесів модернізації країни на початку ХХ ст.

Таким чином, можна відзначити, що система вищої жіночої освіти спиралась на загальну тенденцію поширення освіти під час модернізації країни. Лідерські позиції у процесі створення та функціонування системи жіночої освіти зайняла наукова громадськість, за допомогою якої та під державним контролем була створена система вищої жіночої освіти, модернізовано середню жіночу освіту. Внесок громадського руху в процес творення системи жіночих навчальних закладів був найвизначнішим, тому що саме на благодійність та громадську підтримку спиралась уся система вищої жіночої освіти. Прояви феміністичного руху, що спирався на основні потреби жінок у захисті своїх прав на незалежне існування та освіти, дали поштовх для творення системи ВЖО, як гарантії незалежності жінки та фемінізації суспільства.

Джерела та література

1. Див.: Зинченко Н. Е. Женское образование в России. — СПб., 1902; Лихачева Б. О. Материалы для истории женского образования в России. — СПб., 1899-1901. Т. 1-4; Покровская М. И. О высшем женском образовании в России. — СПб., 1906; Шохоль К. Р. Высшее женское образование в России. — СПб., 1910; Песковський М. Университетская наука для русских женщин // Русская мысль. — 1886. — № 11,12; Песковский М. А. Основа организации высшего образования женщин // Русская мысль. — 1887. — № 1.
2. Див.: Тишкин Г. А. Женский вопрос в России в 50-60 гг. XIX в. — Л., 1984; Михеева Э. П. Из истории высшего женского образования в России // История СССР. — 1969. — № 2; Ефремова Н. П. Шестидесятницы // Вопросы истории. — 1978. — № 9; Ковалева И. Н. Женский вопрос в России в 50-60 гг. XIX в. // Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки. — М., 1981; Павлюченко Э. А. Женщины в русском освободительном движении. — М., 1988.
3. Теплов Д. В. 50-летие высшего женского образования в России // Вестник воспитания. — Кн. 9. — 1910. — С. 119.
4. Пушкарева Н. Л. Первые российские женщины-ученые // Женщины в отечественной науке и образовании. — Иваново, 1997. — С. 2-5, 13.
5. Современный мир, 1907, ч. УП-УШ. — С. 20-21.
6. Див.: Николадзе Н. Воспоминания о шестидесятих годах. Очерк первый 1861-1862. — С. 27-52. // Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник 4, №33. — М., 1927. — С. 35; Михайловский Женщины в университете // Современник 1861 №IV. — Апрель. — С. 497-507.
7. Пантелеев Л. Ф. Женщины в Петербургском университете // Из

- кн. Ленинградский университет в воспоминаниях современников. Т. 1. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1963. — С. 62-65.
8. Багалій Д. І. Справа про допуск жіноцтва в університети. // Архівна справа №2-3 дод. "Червоний Архів". — 1927. — С. 14-20.
  9. Див.: Михеева Э. П. Из истории высшего женского образования в России // История СССР. — 1969. — № 2. Гришина З. Л. Высшее образование женщин в дореволюционной России и Московский университет // Вестник Московского университета. — 1984. — № 1 (история); Иванов А. Е. За право быть студенткой... // Вопросы истории. — 1973. — № 1; Иванов А. Е. Высшая школа России: конец XIX — начало XX в. — М., 1991.
  10. Деревницкий А. Н. Женское образование в России и за границей. — Одесса. — 1902. — С. 5.
  11. Теплов Д. В. 50-летие высшего женского образования в России // Вестник воспитания. — Кн. 9. — 1910. — С. 124.
  12. Р. Г. Эймонтова Университетская реформа 1863 г. // Исторические записки. — Т. 70. — 1961. — С. 170.
  13. Евстратова А. И., Никонов И. И. Развитие высшего женского образования в России в XIX веке // Женщины в отечественной науке и образовании. — Иваново. — 1997. — С. 33-35.
  14. Комиссия по вопросу о ВЖО // Русское богатство. — 1887. — №7. — С. 104.
  15. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX — начале XX веков. — Москва: Наука. — 1991. — С. 102-103.

Анотації

***Мельник О. В.* Вопрос взаимодействия научного сообщества и власти во время организации системы высшего женского образования в Российской империи в середине XIX — начале XX ст.**

На основе анализа политики царского правительства и деятельности научной общественности относительно создания и развития системы высшего женского образования автор рассматривает вопрос относительно взаимодействия интеллигенции и власти на эти вопросы и прослеживает их суть.

***Melnik O. V.* The question of co-operation of the association of scientists and power during the time of organization of the system of higher woman education in Russian empire at the middle of the XIX — beginning of the XX centuries.**

The author investigates the co-operation of intelligentsia and power in creation and development of the system of higher woman education on the basis of analysis of policy of tsar's government and activity of scientists and traces their essence.